

Наталя Яковенко

СКІЛЬКИ ІСТОРИКІВ – СТІЛЬКИ УНІЙ (з нагоди 440-ліття Люблінської унії)

1 липня 1569 р. у Любліні на спільному сеймі «станів Корони Польської зі станами Великого князівства Литовського» було остаточно погоджено унійний акт, що об'єднував обидві держави в одну. Невдовзі вона почне сама себе називати, підкреслюючи свій доволі специфічний устрій, «республікою» – Річчю Посполитою (досл. від латинського *res publica*), а головне – на понад два століття пов’яже долі білорусів, литовців, поляків та українців, ба навіть після свого падіння житиме довгим «посмертним» відлунням у XIX–XX століттях. Спробуймо, отже, поглянути, якою поставала/постає Люблінська унія в очах польських та українських істориків, що від XIX ст. й до сьогодні звертаються до її спадщини.

Про унію «wie es eigentlich...»

Шлях до реальної, а не династичної унії між Короною Польською та Великим князівством Литовським, як відомо, був довгим: він охоплював п’ять «проміжних» (а фактично не зреалізованих) унійних актів 1385–1501 років. Вольове рішення покласти край цьому тяжінню/відштовхуванню належало останньому представникові династії Ягелонів, королю польському й великому князю литовському Зигмунту Августу, а прямим поштовхом до перемовин стала зовнішня загроза – розпочата 1562 р. Лівонська війна. Втрата Великим Князівством Пороцька (лютий 1563 р.) та інші воєнні невдачі доповнювалися внутрішньою політичною напругою й незадоволенням переобтяженої податками русько-литовської шляхти, яка вбачала вихід із кризової ситуації у тіснішому зв’язку зі шляхтою Корони Польської як своїм давнім партнером по війнах та найближчим сусідом. Своєю чергою,

готуючи сприятливий ґрунт для унії, Зигмунт Август розпочав реформи, спрямовані на уніфікацію устроїв обох держав. Для Великого Князівства це вилилося у запровадження шляхетського самоврядування та сеймиково-сеймової системи за польським взірцем, що робило унію прийнятнішою для обох сторін.

Після кількарічних попередніх дебатів 10 січня 1569 р. у Любліні розпочався спільній сейм, який проходив у гострих дебатах, не раз балансуючи на грані зрыву через опір литовської верхівки¹. Зигмунт Август розрубав цей вузол радикально, оголосивши 5 березня про передачу Підляшша й Волині з-під юрисдикції Великого Князівства під юрисдикцію Корони та видавши універсали із закликом з'явитися до Любліна для складання відповідної присяги. Волинські князі й шляхта спершу вагалися, склавши в Луцьку 29 березня 1569 р. відповідну петицію до короля (перший публікатор цієї заяви Кароль Мазур кваліфікує її як ранній прояв волинського регіоналізму²). Утім, присягу в травні таки було складено, і надалі волинці брали активну участь у підготовці інкорпораційного привілею, завдяки чому домоглися вигідних умов – збереження локальної правничої системи, «руської» мови судочинства й публічного побуту та пошанування православної релігії³, себто, висловлюючись мовою новітньої політики, переміг «прагматизм»⁴. Отож українську (волинську, київську та брацлавську) шляхту скривджено не було. В унійних привілеях для трьох згаданих воєводств король декларував, що вони входять до складу Корони Польської як «рівні до рівних, вільні до вільних», підтверджував непорушність давніх адміністративних кордонів із усталеною мережею самоврядних шляхетських інституцій та судово-адміністративних органів. Основним судовим кодексом, як і доти, залишався Литовський Статут; гарантувалося, що всі місцеві уряди, почесні титули й пільги надаватимуться лише мешканцям відповідного воєводства без огляду на віросповідання. Як бачимо, шляхта новоприєднаних до Корони територій отримала те, що ми тепер називаємо культурно-адміністративною автономією⁵. Корпоративні шляхетські інтереси, як цілком слушно констатував

Ярослав Пеленський, виявилися важливішими за релігійні та етнічні розбіжності, а порушення згаданих вище питань при остаточному погодженні інкорпораційних привілеїв мало на меті радше створити корисний клімат навколо самої інкорпорації, ніж її протидіяти⁶.

Унія очима польських істориків

Українсько-польське протистояння, започатковане козацькими війнами середини XVII ст., продовжили нащадки колишніх непримирених ворогів – історики XIX століття. Як і кожну переломову подію, Люблінську унію трактували по-різному залежно від обставин та ідеологічних пріоритетів. Дискусії над її причинами та наслідками зайняли особливо помітне місце в другій половині цього століття – у часи оформлення національних історичних наративів, що мали за мету легітимацію модерних націоналізмів. Щодо польської історіографії, то провідну роль у цьому починаючи з 1860-х рр. й аж до міжвоєнного періоду відігравали науковці краківського та львівського університетських осередків («Краківської школи»⁷), чиї праці тривалий час формували польську національно-політичну свідомість. В одній із найпоказовіших для краківського нурту мислення праць, книжці співзасновника Краківської школи Юзефа Шуйського «*Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*», що другим розширенним виданням побачила світ у Кракові 1880 р., польська історія тлумачилася як здійснення високої місії – просування «католицько-християнської цивілізації» на Схід. Реалізуючи своє місійне призначення (проявом чого стала й Люблінська унія), польський народ, проте, за висновком історика, надто багато втрачав, бо це призводило до «roztopienia się» його сил і творчого потенціалу по безмежних східних просторах, адже їх освоєння перевищувало можливості тогочасної Речі Посполитої, якій водночас доводилося змагатися з Османською імперією, Швецією та Московією. Поза тим, для Шуйського, переконаного адепта «західності» Польщі, просування на Схід та контакти з литовсько-руськими «dzikimi żywiołami» призводило до культурної мішанини, а відтак – до псування

національного характеру поляків, що в підсумку обернулося «шляхетською анархією». Люблінська унія, отже, поставала за цією схемою як одне з джерел слабкості та, врешті, політичного краху Польщі, хоча й виконала свою цивілізаційну місію⁸. Коментуючи, залишається додати, що притаманну романтичним націоналізмам ідею «місійного призначення» того чи того народу, так виразно наголошенну в творах краківського професора, слушно ототожнюють з компенсаторною потребою заповнити психологічну пустку після поразки Листопадового й Січневого повстань – «спробою віднайти достойніше місце для народу, який втратив незалежність»⁹.

Свого роду символом Краківської школи стала, проте, не праця Шуйського, а нарис його молодшого колеги, історика й політика (у 1908–1913 рр. намісника Східної Галичини) Михала Бобжинського, що побачив світ у Krakowі 1879 р. під назвою *“Dzieje Polski w zarysie”*. Автор ще рішучіше, ніж Шуйський, картає люблінський унійний акт, називаючи його «фундаментальною помилкою», що підштовхнула до внутрішньої анархії та розхитала сильну монархічну владу – політичний ідеал самого Бобжинського¹⁰. Наголошуючи на тому, що слабкість владних інституцій Речі Посполитої стала головною причиною її падіння, історик категорично резюмує: «*Bez unii nie moglibyśmy się ostać, a unia nas wewnętrznie strawiła. Takie jest błędne koło naszego upadku*»¹¹. Поза тим, за його оцінкою, суголосною думкам Шуйського, унія виснажила потенціал польського народу, бо колонізація східних теренів поглинала його життєві сили, втягувала Польщу у війни та, врешті, обернулася децентралізацією держави¹². Втім, у третьому виданні нарису (1890 р.) бачимо деяке пом’якшення цих тез, спричинене зміною політичних обставин – передусім загостренням наприкінці XIX ст. українського питання в Галичині: Бобжинський уже підкреслює, що литовські й руські землі поступово зближувалися з Польщею завдяки спільним господарським інтересам та засвоєнню тут західної культури¹³.

Праці краків’ян, особливо книжка Михала Бобжинського, яку сучасники кваліфікували як «песимістичну»,

викликали хвилю дискусій та появу низки альтернативних творів, позначеніх «оптимістичною» оцінкою минулого Речі Посполитої (їх авторами були переважно історики-позитивісти так званої Варшавської школи¹⁴). Та, попри методологічні й концептуальні незгоди краківського і варшавського наукових середовищ, розходжень між ними в оцінці креативності «цивілізаційної місії» Польщі на східних, зокрема українських, теренах не було. Як писав 1897 р. один із найпомітніших істориків Варшавської школи, Владислав Смоленський, «Polska jako wyrazicielka kultury zachodniej przez długie czasy musiała walczyć z odłamem słowiańskim wychowanym pod wpływem Wschodu»; у пізнішій версії нарису Смоленського (1921 р.) акцент на «цивілізаційній місії» постає не тільки виразнішим, а й хронологічно вимірюваним – від часів королеви Ядвіги до Яна III Собеського¹⁵.

Напередодні та відразу після Першої світової війни постулати про «цивілізаційну місію» та про польські «втрати», що їх потягнула за собою Люблінська унія, у тій чи тій формі повторювали майже всі польські науковці старшого покоління. З-поміж істориків, близьких до варшавського середовища, не можна оминути Александра Яблоновського, знаного видавця джерел, а також автора першої синтетичної праці з історії України, написаної поляком, – «Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej» (Краків, 1912). Цю книжку, як і низку есеїв, уміщених до кількатомового видання «Pisma» (Варшава, 1910–1911), загалом позначено приязним ставленням до українського минулого (бо ж Яблоновський певний час учився в Університеті Св. Володимира й мешкав у Києві, а також був членом київського Товариства Нестора Літописця). Ідею «цивілізаційній місії» у його розвідках не обійтено увагою, однак тлумачиться вона не в месіаністичному, а в позитивістському ключі – як зумовлений соціо-економічними обставинами «колонізаційний похід»: його початок Яблоновський пов’язує з Люблінською унією, інтерпретуючи її як акт взаємної доброї згоди шляхти обох держав¹⁶.

У Krakovi, своєю чергою, погляд на унію теж доповнюється новим акцентом – з перспективи популярних тоді концепцій федералізму. Чи не вперше цей мотив до тлумачень унії вносять праці вихованця Krakівського університету Фелікса Конечного, автора спопуляризованої пізніше, у 1930-х рр., тези про належність східних слов'ян (на відміну від слов'ян польських) до «тюркської цивілізації»¹⁷. У третьому томі свого нарису «*Dzieje Polski za Jagiellonów*» (Krakів, 1903) Конечний описує Люблінську унію як втілення федералістської ідеї, що її узасаднювало «братерське» тяжіння шляхти обох країн до з'єднання. Майбутнє, однак, на думку історика, показало ілюзорність цих очікувань, оскільки Литва й руські землі Великого князівства Литовського були надто далекі від польської моделі цивілізації, а відтак не змогли урівнятися з Короною на паритетних засадах співживуття «трьох націй»¹⁸.

Ідея федералізму надихала й одного з найвідоміших Krakів'ян – Станіслава Кутшебу. Якщо в першому виданні своєї знаної праці «*Historia ustroju Polski w zarysie. T. 1: Korona*» (Krakів, 1905) він обмежився лише короткою згадкою про Люблінську унію як «реальну»¹⁹, то в 1914 р., обговорюючи унію під правничим кутом зору, підкреслював рівноправність обох партнерів федерації, а водночас наголошував на таких позитивних аспектах унії, як зрівняння православних із католиками та створення публічного простору для функціонування «руської» мови на новоприєднаних українських теренах²⁰. Разом з тим, в іншій праці 1916 р., присвяченій порівнянню культур Речі Посполитої та Московії, Кутшеба не оминув і мотиву «втрат»: за його висновком, власне люблінський акт заклав початок польсько-московській боротьбі за Русь, підсумованій наприкінці XVIII ст. катастрофою польської держави²¹.

Погляд на Люблінську унію як підставу «реальної федерації» Корони Польської та Великого князівства Литовського надихав ще одного знаного Krakівського історика, Оскара Галецького, чиї дві роботи, що побачили світ у Krakovi 1915 й 1920 р., були спеціально присвячені унії²². Обом цим працям, особливо другій, притаманне започатковане ще романтичною історіографією звеличення «яг'єлонської

їдеї» (а відтак і її останнього акорду – люблінського акту) в історії польської держави²³, до чого Галецький спеціально повертається й пізніше, в книжці «*Idea Jagiellońska*» (Львів, 1937). Міжвоєнний спалах інтересу до «ягелонської ідеї» як єднального чинника розширеної за династії Ягелонів території польської держави був зумовлений, поза сумнівом,чиною метанауковою – пошуком у минулому традиції, яка би узасаднила територіальні амбіції щойно відродженої Другої Речі Посполитої²⁴. Галецький, прибічник федерального устрою цієї держави, рішуче заперечує вже усталену на той час серед літовських та українських істориків тезу про насильницький характер унії (про це детальніше піде мова далі), а перехід Підляшша, Волині й Київщини до складу Корони тлумачить як наслідок ініціативи еліт самих цих територій, у чому теж нескладно побачити відлуння біжучих подій. Не обійтися увагою і «цивілізаційної місії»: Галецький вбачає її у покликанні Польщі бути «передмур’ям» західної цивілізації перед навалою зі Сходу, себто теж, можливо неусвідомлено, актуалізує у контексті загрози з боку більшовицької Росії.

Оптимізм міжвоєнного відродження польської державності притлумлював у працях Галецького другий наскрізний мотив попередніх оцінок Люблінської унії – щодо «втрат», які поніс польський народ, освоюючи східні простори. Натомість у невеличкій синтезі «*Historia Polski*», виданій в Лондоні 1956 р., себто вже в еміграційний період життя (Галецький покинув батьківщину 1939 р.), до оповіді про унійний сейм таки привнесено мотив «утрат»: за висловом автора, включивши до свого складу Київщину й Брацлавщину, «królestwo przejęło całym ciężar obrony przeciw Tatarom i ... odpowiedzialność sąsiadowania z Moskwą»²⁵.

Запропоноване Оскаром Галецьким тлумачення «ягелонської ідеї» (увінчаної Люблінською унією) дало поштовх яскравій інтелектуальній течії, що мала за мету виокремлення між просторами Західної та Східної Європи нового макрорегіону, самодостатнього в історичному та культурному сенсах, – Центрально-Східної Європи. Вперше Галецький поступлював цю тезу 1923 р. на V Міжнародному

конгресі істориків у Брюселі, а вже невдовзі ідея «оволоділа масами»: у Варшаві було створено Федерацію історичних товариств Східної Європи з власним друкованим органом («*Bulletin*»); проводилися конгреси; з 1935 р. річник відповідного спрямування почав виходити в Будапешті («*Archivum Europeae Centro-Orientalis*»); склад Федерації поповнили чеські, угорські й українські інституції (серед них і Наукове Товариство ім. Шевченка та Український Науковий інститут у Варшаві)²⁶. Згідно з аргументами Галецького, найвиразнішим доказом та історичним прецедентом існування Центрально-Східної Європи як окремішного соціокультурного регіону «між Сходом і Заходом»²⁷ служить «ягелонська спадщина» – минуле держав, поєднаних у той чи той час під скіпетром династії Ягелонів, а найповніше «ягелонську ідею» оприявнило добровільне злиття Корони Польської та Великого князівства Литовського у федеративній Речі Посполитій. Перебуваючи на еміграції, Галецький підсумував свої міркування у відомій праці «*The Limits and Divisions of European History*» (Лондон, 1950), де він вкотре називає проголошену Люблінською унією польсько-литовську Річ Посполиту «щитом усієї Європи» та підкреслює органічний характер належності до неї України²⁸.

«Ягелонську спадщину» у міжвоєнній польській історіографії глорифікував не тільки Оскар Галецький, щедру данину цьому віддала чи не більшість тогочасних істориків. Однак були й ті, хто опонував іdealізований картині минулого. Першість серед них, поза сумнівом, належить яскравому дискутантові й невтомному поборювачу міту «передмур’я» Ольгердові Гурці, який закликав до «історичного ревізіонізму» в оцінці присутності польського елементу на українських околицях держави (не «цивілізуючого», а здеморалізованого й анархічного), до переосмислення східної політики Речі Посполитої взагалі та, врешті, до вилучення зі шкільних програм української шкільної, за переконанням Гурки, повіті Генрика Сенкевича «*Ogniem i mieczem*», бо та стоїть на заваді українсько-польському порозумінню²⁹. Позиція історика у цьому питанні, викладена в есеї «“*Ogniem i mieczem*” a rzeczywistość historyczna» (Варшава, 1934), викликала бурхливу дискусію,

що її гостро зактуалізував не лише «замах на святощі», а й зміна навчальних шкільних програм історії. У 1933 р. їх було переорієнтовано з «національного» виховання на «державницьке», себто відтепер підручники мали наголошувати не на провідній ролі поляків, а на рівноправній участі різних народів у бутті польсько-литовської держави³⁰ (іншим проявом цієї ж політичної тенденції стало проголошення у 1935 р. курсу на так звану нормалізацію польсько-українських взаємин).

Утім, цілковитого витіснення з підручникової польської літератури міжвоєнних часів старого («національного») історіографічного мислення новим («державницьким») досягнути не вдалося. До низки інших переплетень між акцентами старої історіографії та новими вимогами³¹ належить і представлення Люблінської унії. Підручники 1920-х рр. тлумачили її «за Кутшебою» – як взаємовигідне поєднання «nie drogą rozlewu krwi ani przemocy, ale dobrowolne, oparte na wolności i równości ludów»³². Далі належало б показати, суголосно з вимогою шкільних програм 1933 р., самодостатній та вільний розвиток національних меншин, але цього не сталося: наприклад, польську поунійну колонізацію українських теренів і надалі описували в категоріях «цивілізаційної місії»³³.

***

Після 1945 р. польська історіографія пережила фазу «ідеологічного штурму» – на її щастя, недовгу. У період «сталінізації» історичної науки, що розтягнувся до середини 1950-х³⁴, було кардинально змінено й оцінку Люблінської унії. Адже нова концепція історії Польщі, підігнана під російський підручник «Істория Польши», що тоді готовувався до друку (його перший том побачив світ у Москві 1954 р.), мусила, звісно, забути про «ягелонську традицію». В основу територіального наповнення відтепер належало класти поялтинський кордон, а стрижнями оповіді ставали формаційний («марксистсько-ленінський») принцип, «антифеодальна» й класова боротьба, «прогресивні» процеси тощо. Унія, як продукт «эмови феодалів», сюди аж ніяк не пасувала. Для прикладу, у першому томі колективної праці «Historia Związku Socjalistycznych Republik

Radzieckich» (Варшава, 1954), в розділі під промовистою назвою «Польська агресія та боротьба українського народу за незалежність у XVI – першій половині XVII ст.», про мету унії сказано таке:

Celem unii było wcielenie Wielkiego Księstwa Litewskiego do Królestwa Polskiego i jednocześnie bezpośrednie podporządkowanie ziem ukraińskich polskiej Koronie, zamiast podporządkowania ich Litwie³⁵.

Тлумачення унії як втілення «загарбницької політики феодалів», звісно, виразніше проявлялося у підручниковій літературі, розцвітаючи тут особливо буйним цвітом – аж до добре знайомих українському читачеві тверджень про унію як бар’єр на шляху «возз’єднання» України й Білорусі з Росією³⁶. Разом із тим, повністю уникнути цього не вдалося й академічній історіографії, зокрема започаткованій 1957 р. 4-томовій «марксистській» історії Польщі за редакцією Тadeуша Мантойфеля, який сам пізніше говорив, що вона видавалася йому твором іноземця, «niechętnego Polsce i nie znającego jej problemów»³⁷.

Проте, як відомо, силове навернення польських істориків на «марксизм по-радянськи» у другій половині 1950-х помалу вичахло, а на початку 1970-х років процеси методологічної плюралізації історичної науки взагалі набули незворотного характеру (власне це, на думку сьогоднішніх дослідників, сприяло тому, що політичні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х не спричинили в Польщі методологічної кризи, яка охопила гуманітаристику більшості посткомуністичних країн³⁸). Що ж до Люблінської унії, то її «історіографічне обличчя» у цих перемінах втратило передвоєнну цілісність. Варто застерегти, що запропонований далі огляд «нових облич» унії стосуватиметься лише найвиразніше прокреслених ліній, а відтак буде вимушенено схематичним, бо насправді польським науковим практикам притаманне величезне розмаїття оцінкових відтінків, яке неможливо охопити короткою пробіжкою. Почати треба з «реабілітації» унії, що її засигналізувало по-

вернення до тези Станіслава Кутшеби про федеративний (а не унітарний, як доти твердилося) устрій Речі Посполитої, запроваджений люблінським унійним актом. Зокрема, вже 1970 р. на цьому виразно наголосив авторитетний історик права Юліуш Бардах³⁹, те саме він повторив 1976 р. у праці довідково-підручникового характеру – особливо важливій для утвердження такого погляду як свого роду аксіоми:

Na mocy aktu z 1 lipca 1569 r. Wielkie Księstwo zostało połączone z Królestwem unią realną na zasadzie równości. W federacyjnej Rzeczypospolitej polsko-litewskiej wspólną miała być odtąd osoba monarchy, ... sejm. [...] Zachowało natomiast Wielkie Księstwo osobne urzędy centralne, a przez to osobną administrację, własny skarb i wojsko⁴⁰.

Ще рішучіше Юліуш Бардах заперечує сприйняття Речі Посполитої як унітарної «держави поляків», повертаючись до цієї думки двома десятиліттями пізніше; те саме стосується й давніших поглядів на результати унії: патріарх польської історії права закликає оцінювати їх не з перспективи «здобутків/утрат» поляків, а під кутом зору «плюсів та мінусів» для кожного народу-мешканця Речі Посполитої:

Inne były konsekwencje unii lubelskiej dla Polski, inne dla Litwy i ziem russkich. Nie jest zgodne z prawdą, jakoby tylko Polska z tego stanu rzeczy osiągnęła zyski, jak również nie jest słuszny pogląd przeciwny, że z rozprzestrzeniem się na Wschód poniosła w historycznym rachunku wyłącznie straty. System polityczny w roku 1569 na ziemiach nad Dnieprem, Niemnem i Wisłą posiadał bowiem swoje plusy i minusy dla wszystkich zainteresowanych narodów⁴¹.

Залишається додати, що сьогодні погляд на Річ Посполиту як на започатковану Люблінською унією державу федеративного типу не знає конкуренції: його пропонують не лише в польських, а й у зарубіжних синтезах. Для прикладу, в одній із останніх, книжці Деніела Стоуна 2002 р., ліхтарик з оповіддю про унію названо «The Federal Union of Poland and Lithuania», а позицію «націй-засновників» кваліфіковано як «рівну», хоча далі автор і наголошує, що унія потягнула за собою мовну та

культурну полонізацію локальних еліт, особливо відчути на інкорпорованих до Корони руських теренах⁴². Не ставлячи під сумнів федеративного характеру держави, дещо більше скепсису стосовно реального втілення зasad федеративності висловлює Норман Дейвіс. У своїй монументальній праці «*Europe. A History*» (1996 р.) він називає устрій Речі Посполитої «відважним експериментом на ниві демократії», натомість у написаному раніше нарисі історії Польщі (1982 р.) зауважує, що проголошенні в Любліні принципи ніколи не було вповні реалізовано, тож дослідник має спиратися не так на правничі теорії, як на повсякденні практики політичних інституцій⁴³.

«Реабілітацію» унії, інспіровану поверненням тези Станіслава Кутшеби про федеративний устрій Речі Посполитої, супроводжувало й повернення до виплеканої у краківському колі істориків міжвоєнного періоду «ягелонської ідеї» – пошуку спільнотного в долі держав, що впродовж XV–XVI ст. підлягали скіпетрові династії Ягелонів. Утім, як і тоді, цей поворот зумовили чинники метанаукові – відторгнення радянської схеми історії, за якою минуле всіх країн соціалістичного блоку належало розглядати винятково у «східноєвропейському» контексті. Тож спроби наповнити доказами постульований Оскаром Галецьким простір Центрально-Східної Європи («між Сходом і Заходом») як регіон, чия соціокультурна специфіка відбивала західну модель розвитку, являли собою, по суті, приховану форму опозиції панівній ідеології. Однією з найяскравіших праць такого спрямування стала самвидавівська брошура 1981 р. угорського медієвіста Іно Сюча (Jenő Szűcs) «*Три історичні регіони Європи*»⁴⁴, а в Польщі схожими акцен-тами позначено монографію Єжи Ключовського «*Europa Śląwska w XIV–XV w.*» (Варшава, 1984). Розширене перевидання цієї праці 1998 р., вже за нових політичних обставин (під назвою «*Młodsza Europa*»), супроводжувалося не тільки дужим підкресленням зв’язку Центрально-Східної Європи з культурою Заходу, а й наголосом на схожості спадщини «ягелонської спільноти народів», до якої силою речі належали всі мешканці створеної за правління останнього Ягелона Речі Посполитої⁴⁵.

Такий ракурс інтерпретації перетворював Люблінську унію на ключову подію ранньомодерної історії регіону – «момент зустрічі» кількох народів, яким відтоді випало жити разом понад два століття, і то не в тихі часи, а в добу бурхливого переоснащення культур і свідомостей. Історіографічні новації, запропоновані в цій ділянці на початку 1990-х, були без перебільшення революційними – передусім у відмові від полоноцентричного тлумачення люблінського акту та його наслідків. Величезну роль у цьому, поза сумнівом, відіграла солідаризація польських інтелектуалів з ідеями редактора еміграційного часопису *«Kultura»* Єжи Гедройця, який ще з кінця 1940-х невтомно закликав забути «політичні домовини» й традиційні для польської національної свідомості упередження стосовно українців, білорусів та литовців, оскільки незалежне існування усіх чотирьох народів-сусідів можливе лише за умови порозуміння між ними⁴⁶. Неабияким поштовхом до переоснащення польського історіографічного мислення став і видаваний з 1962 р. в Парижі, у рамках «Бібліотеки “Культури”», періодик *«Історичні зошити»*, спрямований на досягнення польсько-українського, польсько-білоруського та польсько-литовського порозуміння⁴⁷.

Першим рішучим кроком до відмови від полоноцентричної візії минулого стала проведена в Римі 1990 р. за участі науковців усіх чотирьох країн, що постали на теренах колишньої Речі Посполитої (Білорусі, Литви, Польщі й України), конференція «Основи історичних і культурних традицій у Центрально-Східній Європі»⁴⁸. Чергову віху позначено конференцією 1994 р., що була присвячена Люблінській унії та символічно проведена в тому-таки Любліні організаційними зусиллями незадовго перед тим створеного Інституту Центрально-Східної Європи. Відкриваючи її, директор Інституту Єжи Ключовський підкреслив, що унія:

...była w pierwszym rzędzie dziełem społeczności obywatelskiej różnojęzycznej, różnoreligijnej, różnonarodowej, która umiała przełamać ogromne przeszkody i znaleźć ostatecznie rozwiązanie kompromisowe; mimo różnych słabości miało ono trwać stosunkowo długo, wsparte silnym przy-

wiązaniem kolejnych pokoleń obywateli do ich państwa, aż po jego jednostronną idealizację. Warto jednak pamiętać, że ta idealizacja już po upadku Rzeczypospolitej była ważnym czynnikiem ... dla formujących się ... «nowych» w jakimś sensie narodów «etnicznych»: polskiego, litewskiego, ukraińskiego czy białoruskiego⁴⁹.

Залишається додати, що найпослідовніше дотримується власне такої реінтерпретації Люблінської унії та створеної нею Речі Посполитої Анджей Сулима Камінський, чий нарис «*Historia Rzeczypospolitej wielu narodów*»⁵⁰ побачив світ у рамках започаткованої люблінським Інститутом Центрально-Східної Європи серії «*Dzieje krajów Europy Środkowo-Wschodniej*» (відомі українському читачеві нариси Ярослава Грицака та Наталі Яковенко вийшли в польському перекладі теж як частина цієї серії). Пороноцентричну візію давніших польських істориків Камінський називає «історіографічним імперіалізмом», а на роль головного героя власної книжки признає «державу громадян» (państwo obywatelskie), себто форми громадянського суспільства, які забезпечували спільність політичних і культурних практик на етнічно строкатих теренах Речі Посполитої. Цю концепцію супроводжує однаково гостра авторська полеміка як із «привласненням» річнополітської спадщини польською традицією, так і з її «викиданням» із власного минулого в українській, литовській та білоруській модерних національних ідентичностях.

Сказане не означає, що реінтерпретацію люблінського акту прийняли всі історики. За приклад обережнішої оцінки Люблінської унії та її наслідків можуть, зокрема, послужити репліки таких поважних істориків старшого покоління, як Генрик Ловмянський, Януш Тазбір і Владислав Серчик. Так, Ловмянський у 1983 р. спеціально додав до передруку своєї давнішої розвідки про унію репліку стосовно мобілізаційної неспроможності «ягелонської ідеї» в поунійні часи, хоча створення Речі Посполитої й стало, як він пише, результатом порозуміння литовської, польської та руської еліт⁵¹. Своєю чергою, Тазбір, виступаючи на згаданій вище конференції 1994 р., риторично запитував, чи не містить у собі акт 1569

року, як вважали ще краківські історики XIX ст., «nieuchronny załączek rozbiorów»; його відповідь радше суголосна їхньому «песимізму», адже створений унією новий східний простір, за його словами, розпорощував «energię jej [Польщі] elit politycznych, które zresztą uległy na przełomie XVI i XVII stulecia ‘zamuleniu’ skutkiem dopływu przedstawicieli szlachty litewskiej czy ruskiej, politycznie jeszcze niedojrzałej do rządzenia państwem»⁵². Врешті, готовуючи до перевидання (вже безцензурного!) свій нарис історії України, Владислав Серчик залишив майже без змін шкіц про Люблінську унію, завершений уже знайомим нам мотивом «загроз/утрат»: «Polska stanęła oko w oko z rodzącą się potęgą moskiewską...»⁵³.

Праці дослідників молодшого покоління додають не-багато до обговорення унії. Так, у книжці Кароля Мазура, де сама тема (діяльність сеймиків на приєднаних 1569 р. до Корони воєводствах), здавалось би, зобов'язувала розглянути проблему детальніше, цей сюжет займає лише три неповні сторінки. Здебільшого їх присвячено знайденій автором петиції волинської шляхти й опублікованому давніше листу брацлавської шляхти часів Люблінського сейму 1569 р.: ці документи й справді дозволяють поставити під сумнів, як це робить автор, постулюваний раніше масштаб прихильності до очікуваних змін; завершується ж увесь шкіц звичним акордом про те, що в поунійні часи новоприєднані терени дедалі більше підпадали «wpływowi kultury łacińskiej i polskiej, co stworzyło możliwość stopniowej asymilacji przez Polskę, a więc podzielenia losu Rusi Czerwonej i Podola»⁵⁴.

Підсумовуючи, залишається констатувати, що переосмислення минулого, розпочате польськими істориками після 1989 р., триває до сьогодні, проте це не заторкнуло Люблінської унії. Вона, як видається, «упала жертвою» нехоті до притаманного національним дискурсам схиляння перед датами-символами. Показово, зокрема, що в найновішій за часом появи (1006-сторінковій!) та гостро авангардистській синтезі Уршулі Августиняк унія навіть не потрапила до переліку «*Daty najważniejszych wydarzeń*»: першою такою датою в історії Речі Посполитої тут поставлено Варшавську конфедерацію

1573 року⁵⁵. Стислу характеристику унії в першому розділі книжки «Fizjonomia Rzeczypospolitej» розпочинає відкликання до загальноєвропейського контексту:

...Europa nowożytna miała strukturę ziarnistą. Także monarchia Jagiellonów należała do tzw. państw składanych, czyli takich, które tworzyły posiadłości dynastii połączone jedynią unią personalną – podobnie jak monarchie Habsburgów austriackich i hiszpańskich... Dopiero po 1569 r. unia realna objęła samodzielne niegdyś jednostki terytorialne...⁵⁶.

Далі авторка наголошує на паралельному існуванні відцентрових та уніфікаційних тенденцій у новопосталій федеративній державі, а також на етнічних та мовних різницях, що стали особливо відчутними після нарощання у XVII ст. еманципативних настроїв у руському й балтійському регіонах. Завершуючи своє коротке звертання до унії, Уршуля Августиняк підкреслює, що аж до кінця XVIII ст. в основі ідентичності мешканців Речі Посполитої лежав не «національний», а територіальний фактор – відчуття пов’язаності з «малою батьківщиною»⁵⁷.

Так виглядає останнє з «облич унії» станом на сьогодні – елегантно допасоване до концепції мультикультуралізму та до ідеї «Європи регіонів». А що буде завтра – побачимо.

Унія з українського погляду

Представлення українського погляду на Люблінську унію буде дещо одноманітнішим, і то не тому, що цю подію «недооцінювали», а радше тому, що українській історіографії віддавна й до сьогодні притаманна набагато більша «моно-літність» оцінок та суджень, ніж це спостерігаємо в історіографії польській. Аби зрозуміти динаміку розгортання та внутрішню напругу «унійної проблеми» в оцінках українських істориків, треба розпочати здалеку – від стійкої антипольської наставленості, що фіксується уже в перших академічних працях пера Миколи Костомарова, присвячених історії України. Насувається питання, чи це слід кваліфікувати як логічний супровід процесу, що його Роман Шпорлюк влучно назвав

«making, unmaking and remaking» уявлень про українську націю⁵⁸, чи як спадок попередньої традиції – документальних джерел, хронік, літературної продукції, публіцистики та, врешті, козацького фольклору XVII–XVIII століть. Не заглиблюючись у деталі цієї проблеми, все ж належить визнати, що основні, структуротворчі параметри історіографічного дискурсу, поза сумнівом, перейшли на сторінки академічних праць зі згаданих джерел. Поєднуючи «мову джерел» із мисленнєвою конвенцією свого часу та власним світовідчуттям, Костомаров, а за ним і решта істориків XIX ст. просто «науково санкціонували» ті уявлення, що були розповсюджені здавна.

Для прикладу, навряд чи потребує спеціального обговорення ворожнеча між українцями та поляками, яка впродовж XVII ст. наростила у джерелах від взаємних звинувачень до градуса «безсмертної ненависті» (*immortale odium*), надовго перетворивши Польщу на головного «Чужого» української історії. Історики XIX ст. нерідко апелюють до «безсмертної ненависті» ледь не з тим самим запалом, що й тексти використаних ними джерел, хоча й оперують при цьому науково нейтральною термінологією. Так, Микола Костомаров пише про «багатовікову боротьбу Русі з Польщею»⁵⁹, Володимир Антонович обґрунтовує її слушність «історичними законами, що керують долею людських суспільств»⁶⁰, а Михайло Грушевський кваліфікує як «анатагонізм національний чи ліпше сказати географічно-етнографічно-політичний» – вселенське протистояння, що вирішує, «бути чи не бути щляхетсько-католицькому володарюванню»⁶¹.

Проте за всіма згаданими оцінками, крім «мови джерел», чутно й нові акорди, привнесені «мовою ідеологій». Для Костомарова – це слов'янофільська (у своїй «южно-русской» версії) ідея єдиного східнослов'янського простору (Костомаров називає її «нравственно-духовной связью, соединяющей с Москвою русские области Речи Посполитой»⁶²), покликана дати відсіч польським претензіям на «Южную Русь», себто українські терени. Утім, як відомо, ні Костомаров, ні решта захисників «Южной Руси» не ставили під сумнів уже нормативної на той час тези Ніколая Устрялова про історичну

єдність східних слов'ян («руssкого народа»), чия українсько-білоруська «половина» була колись буцімто насильно «отторжена» й страждала «под игом поляков» аж до повернення у склад російської держави – «под кров родимый»⁶³.

Приклад Костомарова ще раз переконує, що «польське питання» було свого роду пробним каменем для істориків Російської імперії: довкола нього на спільній поленофобській платформі об'єнувалися і ліберали, і консерватори, і слов'янофіли, і українофіли (для останніх це було найприродніше – адже про «злодіяння поляків» їм «свідчили» самі джерела). Особливо виразно це бачимо на прикладі Володимира Антоновича, патріарха «Київської документальної школи» й багатолітнього професора Університету Св. Володимира. Становлення Антоновича як науковця припало на бурхливий для «польського питання» початок 1860-х рр., а його ідеологічні пріоритети ототожнюють з українофільством⁶⁴ – рухом, що в останній третині XIX ст. витіснив колишній поміркований «южно-руссизм». На генетичний зв'язок одного з другим у світогляді історика вказує рання публіцистична стаття «Моя ісповедь» (1862 р.) – маніфест розриву з власним «польським минулим», наснажений палким закликом «полюбити народ»; далі замалим не дослівно повторено багаторазово виголошенню Костомаровим тезу про оборону Правобережної України від польських зазіхань⁶⁵.

Треба, втім, додати велими важливу в контексті наших міркувань річ: ні Костомаров, ні Антонович – історики, що надали стихійній «антипольськості» українського світовідчуття академічного респекту, – ще «не зауважили» ролі Люблинської унії в минулому України. Для першого вона була лише одним із епізодів доби, коли «исторические судьбы повлекли русские земли к сближению, а наконец, к соединению с Польшею», а для другого – моментом, коли «после Люблинской унии вновь открылось широкое поле для польско-католической пропаганды»⁶⁶ (цитовані праці датуються відповідно 1865 і 1866 рр.). Тож немає сумніву, що прискіпливий інтерес до унії, який ми вперше зауважуємо в «Історії України-Русі» Михайла Грушевського (передунійним переговорам тут присвячено

40, а перебігові сейму 1569 р. – понад 30 сторінок⁶⁷), являв собою не що інше, як дзеркальну відсіч краківським концепціям тієї-таки унії: у тексті Грушевського раз за разом настрапляємо на випади в бік «нинішніх польських істориків», «польських настроїв початку ХХ ст.»⁶⁸ та ін.

Постать Грушевського не потребує представлення, а робіт про нього на сьогодні є чи не більше, ніж написав він сам⁶⁹. Наймонументальнішу з-поміж них, «Історію України-Русі», витримано в канонах романтичного націоналізму, під знаком якого писалися майже всі «національні історії» кінця XIX – початку ХХ ст., віддаючи щедру данину тому, що з певним спрошенням можна звести до формули «одна культура – одна нація – одна держава». Звідси логічно випливало, що політичним цементом спільноти може виступати лише однорідність культури, мови та релігії (за спостереженням Ернеста Гелнера, одне зі знакових понять доби романтичного націоналізму – «відродження/пробудження» націй – передбачало, по суті, потребу «виявити, нейтралізувати і вигнати чужинців, які намагаються зруйнувати і позбавити підґрунтя цю [даної нації. – Авт.] культуру»⁷⁰). Це узасаднювало паранаукову мету «національних історій» – засобами науки сприяти формуванню цілісної культурно-політичної спільноти (нації), довівши, що вона з найдавніших часів та безперервно посідала власну «територію з історією». Саме це вперше здійснив для України Грушевський, який поєднав у своєму тексті опис територіально й хронологічно розрізнених фрагментів українського простору та, за влучним висловом Сергія Плохія, наділив «окремі частини українського минулого спільним змістом – і територіальним, і етнокультурним»⁷¹.

Польщі в цій схемі призначалося місце «ворога № 1». Варто додати, що, на думку дослідників, загострено антипольська позиція Грушевського мала доволі складну природу: це і вплив українських джерел XVII–XVIII ст. (як у Костомарова), і попередня історіографічна традиція, і слов'янофільський сентимент (а поляків, як відомо, слов'янофіли вважали «зрадника-ми слов'янства»), і закорінене в родині православ'я, і злободеність польсько-українського протистояння у Львові, де було

написано більшу частину «Історії України-Русі»⁷², і, додам, бурхлива реанімація у польській неоромантичній історіографії зламу XIX–XX ст. ідеї відродження Польщі в «історичних кордонах» 1772 р., котру, звісно, не менш бурхливо відкидали українські історики. Тож не дивно, що Грушевський виставляє Польщі довгий рахунок: він окреслює її як «чужу управу», що поставила український народ «перед небезпекою національної смерти, повної економічної руїни та поневолення»⁷³; називає «державою-мачухою»⁷⁴; пов’язує перебування України в складі польського королівства із «закріpoщенням українського народу народності польській»⁷⁵ та кваліфікує його як період «розкладу і упадку»⁷⁶ тощо. Присуд Люблінській унії, яка поклала початок усім цим бідам, очікувано нищівний:

Прославлений пізніше як акт любови й братерства, пожертования, в дійсності сей сейм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пре-сією державної влади й тяжких політичних обставин. [...] Всякі ідеологічні прикраси поляки XVI віка лишили своїм потомкам з XIX, їм полишили величати, апoteозувати ту «унію» з далекого віддалення⁷⁷.

На жаль, досі не проведено текстологічного зіставлення опису передунійної ситуації та Люблінського сейму в синтезі Грушевського і в тогочасних працях польських авторів. Це показало би, що саме дратувало його найбільше, ба навіть підштовхувало до іронічних випадів, особливо помітних на тлі сухої й тяжкої для читання стилістики решти тексту. Ось приклад таких іронізмів у представленні унійного сейму:

Навіть до своїх пророків – Длугоша й Кромера – не потрудилися заглянути польські політики, щоб якось бодай близше до історії та зручніше мотиви свої уложить. [...]. Ціла ся історія з Браславчиною була таким чином розпочата й покінчена за кілька день, з скорістю й легкістю просто електрично! [...] ...пішла справа як по маслу, й сей легкий успіх роздражнив апетити польських політиків. З юдою приходить апетит! Здобувши Волинь і Підляшшя, поляки слідом простягнули руку й по інші сусідні землі⁷⁸.

Не менш очікувано виглядає й підкреслення шкідливих наслідків унії, коли, як пише Грушевський, «широкою лавою посунули сі Kulturträger’и на Волинь, в Київщину і далі, ... накидаючи тубильцям, з найвною арганцією чоловіка, свідомого своєї «вищої раси», зневажливий погляд на все руське»⁷⁹. Роздратованість працями польських істориків не покидає Грушевського й далі – у наступному томі знову читаемо: «А століття пізнійше потомки тих культурників, стративши з очей (чи умисне випустивши) історичну перспективу, заговорили навіть про “культурну місію” Польщі в українських землях...»⁸⁰.

У стислому нарисі «*Очерк истории украинского народа*» (Санкт-Петербург, 1904) окреслену вище різкість дещо пом’якшено, але й тут опис сейму 1569 р. Грушевський супроводжує іронічними випадами (пор.: «о таких мелочах, как исторические факты, теперь менее всего был кто-либо склонен думать серьезно»), надані волинській та київській шляхті привілеї називає «любезностями», а підсумкову оцінку унії повторено майже дослівно за «*Історією України-Руси*»:

Представляемый позднейшими польскими историками как акт любви и братства, в действительности он [люблінський акт. – Авт.] был цепью насилий над чужими правами и убеждениями, осуществленный давлением правительенной власти и тяжелых обстоятельств...⁸¹

Залишається нагадати, що вже за життя Михайла Грушевського запропоновані ним інтерпретації лягли в основу українського гранднаративу – загальновизнаної як «правда історії» схеми, за якою відтепер розуміли/описували минуле, хіба що доповнюючи опис тими чи тими нюансами. Це добре помітно, зокрема, й на прикладі оцінки Люблінської унії істориками-неоромантиками (за цією гілкою української історіографії закріпилася назва «державницької»). Так, у нарисі Дмитра Дорошенка (1932 р.), одного з найпослідовніших адептів ідей «батька-засновника» українського неоромантизму В'ячеслава Липинського, опис люблінського акту парадоксально двоїстий. З одного боку, Дорошенко називає його «мно-

говажним в історії чотирьох народів: польського, литовського, українського й білоруського», а колонізацію і залюднення Наддніпрянщини вважає «найважливішим наслідком» унії, з другого – у підсумковій оцінці відсилає читача до згадуваного вище пасажу Грушевського про унію як «ланцюг насильств»⁸². Натомість цілком «за Грушевським» (та з відсыланням до його *«Історії України-Руси»*) оповідається про унію в ще одному нарисі «державницького» спрямування пера Наталії Полонської-Василенко, що був написаний 1964 р., а надрукований аж 1972–1974 рр. у Мюнхені⁸³. Тут, серед іншого, читаємо, що «у мотивах про прилучення [українських воєводств. – Авт.] цинічно вказувалося лише на те, яку користь з того матиме Польща, але зовсім не згадувалося інтересів людності тих земель», а серед «тяжких ударів», яких завдала унія Україні, перераховано «національне життя і національні традиції» та «широку роздачу землі польським панам»⁸⁴.

Останній мотив, найімовірніше, Полонська-Василенко перенесла з української радянської історіографії передвоєнного періоду, яку, зрештою, сама свого часу творила, працюючи напередодні окупації в Інституті історії АН УРСР, а ще до того – у структурах ВУАН. Тут упродовж 1930-х рр., як відомо, утверджився безальтернативний погляд на минуле виключно крізь призму класової боротьби, густо приправленої ксенофобією, що наповнювала сторінки тогочасних праць роями «іноземних загарбників». А що Польща мала необережність опинитися ще й серед політичних ворогів СРСР, то «польських феодалів-загарбників» таврували з особливим запалом – від «окупанта» Болеслава Хороброго до «панів-кріпосників», які перешкоджали «возз'єднанню» Правобережної України з Росією наприкінці XVIII століття. Ідеально підходила для цих маніпуляцій і Люблінська унія, де-що призабута упродовж 1920-х, коли українські науковці щойно освоювали марксизм (наприклад, Матвій Яворський у своєму нарисі згадує її лише єдиним рядком – як акт, що зрівняв «українських бояр ... в правах із польською шляхтою», відкривши тим самим шлях до «покрепачення хлопської верстви»⁸⁵). А ось як виглядає оновлений опис наслідків унії

у вузівському підручнику, що його почали писати напередодні війни, а видали 1943 р. в Уфі⁸⁶:

Озброєною рукою посувалися польські можновладці вглиб українських земель, захоплювали величезні володіння з селами та містами... Жахом віє від тієї страшної епопеї насильства й кривавого розбою, що розцвів на Україні в умовах колонізації України польсько-шляхетськими окупантами...⁸⁷.

Після постанови ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» войовничі акценти такого роду стануть нормою, а остаточно повоєнну концепцію історії України буде кристалізовано 1954 р. сумновідомими «Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (цьому текстові, що його написали кілька чільних київських істориків⁸⁸, гриф ЦК КПРС надавав ролі офіційної директиви). Не обійтено тут і «польських феодалів», які після Люблінської унії:

...з допомогою Ватикану заходами жорстокого примусу насаджували на Україні католицизм, запроваджували церковну унію, проводили політику насильного ополячування українців, глумилися з української мови і культури, намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом⁸⁹.

Зважаючи на директивний характер «Тез», історикам залишалося тільки розцінчувати власним красномовством концепцію «загарбання» України внаслідок Люблінської унії, що й було з успіхом зроблено у більшості повоєнних праць, якого б часткового питання вони не торкалися. А що просте повторення з плином часу втрачало свіжість, то теза про «загарбання» обrostала новими, дедалі колоритнішими доказами. Свого роду підсумок таких «доповнень» можна побачити в академічній восьмитомній «Історії Української РСР» (україномовна версія цієї колективної праці побачила світ 1977–1779 рр., а російськомовна, у 10 томах, – 1981–1985 рр.). Преамбулою до несподіванок служить стандартна картина злодіянь «польських феодалів» (цитуватиметься російський текст як стилістично енергійніший):

Хлынувшие на эти земли (украинские) крупные и мелкие, светские и духовные польские феодалы захватывали земли, принадлежавшие крестьянам и казакам. Разграбление земельных богатств Украины сопровождалось усилением социального и национального гнета, религиозными преследованиями, произволом захватчиков⁹⁰.

Очікуваним є й висунуте дещо нижче на карб унії звинувачення у тому, що вона «задержала закономерный исторический процесс объединения трех братских восточнославянских народов – русского, украинского и белорусского – в едином государстве»⁹¹. Натомість фантазія автора цього розділу, І. М. Шекери, несподівано розвертається в інший бік – до тези про далекосяжні наміри «иноземных поработителей» захопити слідом за Україною й Росію:

...польские феодалы рассчитывали, что инкорпорация Великого княжества Литовского откроет им путь к дальнейшей экспансии на восток и поможет захватить русские земли, о чем они также давно помышляли. [...] Польские феодалы, поддерживаемые католической церковью, рассчитывали, что с присоединением Киевской земли к Польскому королевству его владения будут граничить с Русским государством. Это позволило бы им создать плацдарм для агрессии Польши и римской курии на восток. [...] Таким образом, Люблинская уния с самого начала превратилась в орудие агрессивной политики Речи Посполитой и стоявших за ней сил [«империи Габсбургов и Ватикана». – Авт.] против России. [...] Захватив восточноукраинские земли, польские правящие круги при поддержке Ватикана пытались осуществить давние планы захвата всех восточнославянских земель. Они намеревались поработить также русский народ, ликвидировать Русское государство⁹².

Без спеціального аналізу важко з певністю сказати, звідки запозичено цей дивовижний додаток до попередніх оцінок унії. Але так чи інакше, він став останнім акордом у радянській традиції її тлумачення.

***

З політичними перемінами кінця 1980-х – початку 1990-х акценти академічної історіографії у ставленні до Любінської унії пом'якшали, а градус коливань варіюється від автора до автора – подеколи в спосіб, тяжкий для пояснення. Так, у двотомному колективному нарисі Інституту історії України (1995–1996 рр.), де, згідно з передмовою В. А. Смолія, підходи до тлумачення минулого «спираються на міцний фундамент української історіографії кінця XIX – першої третини XX ст., передусім – на праці М. Грушевського», унію насправді описують не «за Грушевським», а за згаданою на початку цієї статті працею американського науковця Ярослава Пеленського – з дослівним повторенням його думки про те, що ставлення руської еліти до інкорпорації в склад Корони було «продуманим, реалістичним і навіть мудрим вибором»⁹³. Майже в той самий час, 1993 р., виходить друком політико-біографічний нарис про Богдана Хмельницького пера В. А. Смолія та В. С. Степанкова, де унію представлено таки «за Грушевським» – як акт, що створив «сприятливі умови для утвердження тут [в інкорпорованих воєводствах. – Авт.] влади польських феодалів та поширення католицизму»⁹⁴. На дзеркально схожу розбіжність натрапляємо й у працях львів'ян. Так, нарис львівського Інституту українознавства, що вийшов друком 1996 р. за редакції Юрія Зайцева, унію представляє «за Грушевським» – з наголошенням заподіяних нею національних кривд і втрат⁹⁵. Натомість у виданій цим же інститутом праці «Історія української культури» (2001 р.) Ярослав Ісаєвич, автор відповідного розділу, називає люблінський акт подією, чиє значення «в історії України важко переоцінити», і підкреслює, що унія підштовхнула до «господарської активізації центральних і східних земель», а її основним позитивним здобутком називає те, що «більшість українських земель об'єднувалася в складі однієї держави»⁹⁶.

Врешті, трапляються й курйозні випадки перемішування на сторінках однієї і тієї самої праці «двох уній» – такої, як вона бачилася Михайлові Грушевському, і такої, як її представив на початку 1970-х у своїй «спробі нового погляду»

з української перспективи Ярослав Пеленський. Ідеться про видану 1998 р. (в серії Інституту історії України «Україна крізь віки») книжку Олени Русиної «Україна під татарами і Литвою», де окремий параграф присвячено Люблінській унії. Після наведення відповідної цитати з Грушевського авторка – уже у власній ремарці – називає юрисдикційне перепідпорядкування українських теренів «загарбанням», але завершує параграф щойно згаданою цитатою із Пеленського про «продуманий, реалістичний і навіть мудрий вибір» цієї-таки «загарбаної» руської еліти⁹⁷. Більшу частину параграфа присвячено «історичним доказам», що ними польські сеймові посли мотивували правомірність переходу Волині та Київщини до Корони. Цей попис ужитої на потребу моменту ученості Русина, солідаризуючись із Грушевським, кваліфікує як «нагругу над історією»⁹⁸. Питання риторичне: а що, вона чекала від людей XVI ст. критичного аналізу джерел?! Дарма, його ще не винайшли, натомість авторам хронік вірили беззастережно – достоту так само, як вона вірить Грушевському.

З другого боку, частішає поява праць, у цілому «прихильних» до люблінського унійного акту. Крім мого нарису⁹⁹, тут варто згадати щедро ілюстровану та прекрасно видану науково-популярну книжку Віктора Горобця¹⁰⁰. Переїзд унійного сейму автор описує з нейтральною коректністю, а завершує оповідь не прогнозом майбутніх складнощів, а навпаки, наголосом на непрогнозованості майбутнього: «Реалізація ж задекларованих і, варто сказати, доволі передових як на той час ідей повною мірою залежала від людей, призваних її втілювати у життя»¹⁰¹.

Утім, оскільки академічна історіографія у своїй переважній масі радше «не любить» унії, це відчунає і в енциклопедичній продукції. Тут, зокрема, ще й до сьогодні можемо натрапити на «польських феодалів», які дбали про те лише, аби захопити українську територію, після чого «польська мова, право, католицька релігія за підтримки держави впроваджувались на всіх захоплених Польщею землях України»¹⁰². Те саме стосується підручникової літератури¹⁰³: поруч із поміркованими та, загалом, радше примирливими, ніж войовничими оцінками можемо зустріти акцентовану бійців-

ську позицію, подеколи навіть урізноманітнену «державницьким» акцентом, як ось тут: «Укладення Люблінської унії відкрило новий етап у житті українських земель, етап згортання політичного життя» (далі, щоправда, автор переходить на звичніші штампи: «в основу свого курсу поляки одразу поклали тотальну католизацію, полонізацію і колонізацію краю, чим запрограмували загострення релігійних, соціальних та етнічних відносин»¹⁰⁴).

***

Підсумовуючи, констатую, що ревізія «антиунійних» упереджень, розпочата в польській, західній (Франк Сисин, Девід Фрік) та, почасти, українській історіографіях (Наталя Яковенко, Віктор Горобець), поки що не знайшла багато симпатиків серед українських науковців. Утім, нові праці з історії культури (Ярослав Ісаєвич), ранньої історії козацтва (Сергій Леп'явко), міської історії (Наталя Білоус, Андрій Заяць, Мирон Капраль), локальної соціальної історії (Петро Кулаковський, Ігор Тесленко), історії парламентарних практик (Наталя Старченко) та ідеології й ідентичностей (Наталя Яковенко) дедалі близче підводять нас до люблінських витоків третього – українського – складника «Речі Посполитої Двох Народів».

¹ Детальніше про перебіг подій на сеймі див.: Грушевський М. *Історія України-Руси. Т. 4: XIV–XVI століття – відносини політичні*. К., 1993. С. 349–417 (тут і далі посилання подано за репринтним перевиданням 1991–1998 рр.); Halecki O. *Przyłęczenie Podlasia, Wołyńia i Kijowszczyzny do Korony r. 1569*. Kraków, 1915; Idem. *Dzieje Unii Jagiellońskiej*. Т. 2. Kraków, 1920.

² Mazur K. *Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.* // Соціум. Вип. 2. К., 2003. С. 41–56; Idem. *Szlachta wołyńska wobec Unii Jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.* // Przegląd Historyczny. 2004. Т. XCV, zesz. 1. С. 37–51; Idem. *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołyńia i Ukrainy w latach 1569–1648*. Warszawa, 2006. С. 33–36.

³ Текст інкорпораційного привілею для Волині опубл.: *Acta unii Polski z Litwą 1385–1791* / Wyd. S. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. Kraków, 1932. С. 300–308.

- ⁴ Halecki O. *Dzieje Unii Jagiellońskiej*. S. 309–316; Mazur K. *Szlachta wołyńska wobec Unii Jagiellońskiej*. S. 49–50.
- ⁵ Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Вид. 2. К., 2005. С. 201.
- ⁶ Peleński J. *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rzeczypospolitej do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia* // *Przegląd Historyczny*. 1974. T. LXV, z. 2. S. 243–260.
- ⁷ Її огляд див.: Grabski A. F. *Zarys historiografii polskiej*. Poznań, 2000. S. 122–136. У сучасній українській історіографії спробу аналізу оцінки Люблінської унії істориками Krakівської школи здійснено: Руда О. *Висвітлення проблематики Люблінської унії 1569 р. у працях краківських істориків зламу XIX–XX ст.* // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 146–155.
- ⁸ Maternicki J. *Józef Szuski wobec tzw. idei jagiellońskiej* // *Historia XIX i XX wieku*. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Wrocław, 1970. S. 41–55. Ширше про погляди Шуйського див.: Michalak H. *Józef Szuski, 1835–1883. Światopogląd i działanie*. Łódź, 1987.
- ⁹ Samsonowicz H. *O «historii prawdziwej». Mity, legende i podania jako źródło historyczne*. Gdańsk, 1997. S. 130.
- ¹⁰ Velychenko S. *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from Earliest Times to 1914*. Edmonton, 1992. P. 36–39. Ширше про Бобжинського див.: Kaute W. *Syntezą dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego*. Katowice, 1993.
- ¹¹ Цит. за: Kłoczowski J. *Unia polsko-lubelska* // *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. Т. 2. Lublin, 2000. S. 81.
- ¹² Stępnik A. *Michał Bobrzański wobec tzw. idei jagiellońskiej* // *Przegląd Humanistyczny*. 1977. R. 21, nr 12. S. 131–142.
- ¹³ Власне це видання повернуто в історіографічний обіг у 1980-х: Bobrzański M. *Dzieje Polski*. Warszawa, 1986.
- ¹⁴ Про Варшавську школу ширше див.: Grabski A. F. *Warszawska szkoła historyczna. Próba charakterystyki* // *Polska myśl filozoficzna i społeczna* / Red. B. Skarga. Т. 2. Warszawa, 1975. S. 456–534.
- ¹⁵ Grabieński W. [Smoleński W.]. *Dzieje narodu polskiego*. Т. 1. Kraków, 1897. S. 13; Smoleński W. *Historia Polski*. Warszawa, [1921]. S. 93. Цит. за: Filipowicz M. *Wobec Rosji*. S. 36–37.
- ¹⁶ Velychenko S. *National History as Cultural Process*. P. 52–54, 56–58.
- ¹⁷ Про Конечного як фундатора такого нутру мислення ширше див.: Filipowicz M. *Wobec Rosji. Studia z dziejów historiografii polskiej od końca XIX wieku po II wojnę światową*. Lublin, 2000. S. 71–79.

¹⁸ Цю працю Конечного обговорено: Velychenko S. *National History as Cultural Process*. P. 43–44.

¹⁹ Цит. за перевиданням: Познань, 2001. С. 136.

²⁰ Kutrzeba S. *Unia Polski z Litwą* // Idem. *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. Kraków, 1914. S. 654–655.

²¹ Kutrzeba S. *Przeciwieństwa i źródła polskiej i rosyjskiej kultury*. Lwów, 1916. S. 14.

²² Halecki O. *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony r. 1569*. Kraków, 1915; Idem. *Dzieje Unii Jagiellońskiej*. T. 2. Kraków, 1920.

²³ Див. детальніше: Maternicki J. *Początki mitu jagiellońskiego w historiografii i publicystyce polskiej XIX wieku. Karol Szajnocha i Julian Klaczko* // *Przegląd Humanistyczny*. 1988, г. 32, nr 11–12. S. 33–48.

²⁴ Grabski A. F. *Zarys historii historiografii polskiej*. S. 178–180.

²⁵ Цит. за перевиданням: Halecki O. *Historia Polski*. Lublin, 1992. S. 120.

²⁶ Про роль Галецького у цих процесах див.: Kłoczowski J. *East Central Europe in the Historiography of the Countries of the Region*. Lublin, 1995. Р. 7–9. Огляд політичних конотацій, що зумовили популярність ідеї Центрально-Східної Європи та її пізніше побутування як опозиційної історографічної течії у країнах «соціалістичного блоку», див.: Миллер А. *Об истории концепции «Центральная Европа»* // *Центральная Европа как исторический регион* / Отв. ред. А. И. Миллер. Москва, 1996. С. 4–25.

²⁷ Пояснення соціокультурної специфіки Центрально-Східної Європи її розташуванням «між Сходом і Заходом» мало в кожній із країн регіону власну мотивацію та аргументи. Про українську версію див.: Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // Її ж. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.* К., 2002. С. 333–365.

²⁸ Цит. за перекладним виданням: Halecki O. *Historia Europy – jej granicy i podziały* / Przełożył J. M. Kłoczowski. Lublin, 1994. S. 145, 160–164.

²⁹ Детальніше див.: Romek Z. *Olgierd Górkia. Historyk w służbie myśli państwowowej (1908–1955)*. Warszawa, 1997. Сучасне перевидання полемічного есею Гурки про повість Сенкевича здійснено: Warszawa, 1986.

³⁰ Wójcik-Lagan H. *Litwini i stosunki polsko-litewskie w podręcznikach historycznych lat 1918–1939* // *Między Wschodem i Zachodem* / Red. H. Dylągowa, M. Filipowicz. Lublin, 1994. S. 31–42.

³¹ Див.: Stępnik A. *Stereotyp Ukraińca i stosunki polsko-ukraińskie w polskich podręcznikach historii okresu II Rzeczypospolitej* // *Między Wschodem i Zachodem*. S. 62–75; Idem. *Problem kozacki XVII w. w polskich*

podręcznikach historii okresu międzywojennego // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів / За ред. Л. Зашкільняка. Львів, 1996. С. 246–257.

³² Один із підручників 1922 р., цит. за: Stępnik A. *Stereotyp Ukraińca*. S. 66.

³³ Stępnik A. *Stereotyp Ukraińca*. S. 68–69; Idem. *Problem kozacki XVII w. w polskich podręcznikach historii okresu międzywojennego*. S. 255.

³⁴ Узагальнену характеристику тогочасних змін див.: Grabski A. F. *Zarys historii historiografii polskiej*. S. 198–213; Wandycz P. *Polska // Historiografia krajów Europy Środkowo-Wschodniej* / Red. J. Kłoczowski, P. Kras. Lublin, 1997. S. 33–39.

³⁵ Цит. за: Kłoczowski J. *Unia lubelska – nowe perspektywy i spojrzenia // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej* / Red. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Łaszkiewicz. Lublin, 1999. S. 6.

³⁶ Пор. цитати, наведені у розвідці: Woźniak M. *Litwa, Białoruś i Ukraina w polskich podręcznikach historii okresu po 1945 roku // Między Wschodem i Zachodem*. S. 11.

³⁷ Wandycz P. *Polska*. S. 40.

³⁸ Ширше про політичні обставини та інтелектуальний контекст цих перемін див.: Зашкільняк Л. О. *Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки)*. К., 1992; Його ж. *Сучасна світова історіографія*. Львів, 2007. С. 227–244 (розділ «Історична наука в Польщі»).

³⁹ Bardach J. *Krewo i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej //* Idem. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku*. Warszawa, 1970. S. 11–67.

⁴⁰ Bardach J., Leśniadorski B., Pietrzak M. *Historia państwa i prawa polskiego*. Warszawa, 1976 (2 вид.: Warszawa, 1994; цит. с. 185).

⁴¹ Bardach J. *Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791) // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*. S. 30.

⁴² Stone D. *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*. Seattle and London: University of Washington Press, 2001. P. 61–64.

⁴³ Цит. за польськими перекладами обох праць: Davies N. *Europa. Rozprawa historyka z historią* / Przekł. E. Tabakowska. Kraków, 1998. S. 597; Idem. *Boże igrzysko. Historia Polski*. T. 1: *Od początków do roku 1795* / Tłum. E. Tabakowska. Kraków, 1991. S. 426–428.

⁴⁴ Перевидана різними мовами: англійською (1983 р.), французькою (1985 р.), польською (1995 р.) та російською (1996 р.). Російський переклад див.: *Центральная Европа как исторический регион* / Отв. ред. А. И. Миллер. Москва, 1996. С. 147–265.

⁴⁵ Пор.: Kłoczowski J. *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*. Warszawa, 1998. S. 114–124.

⁴⁶ Детальніше про позицію Єжи Гедройця див. у виступах на конференції, присвяченій його пам'яті, що відбулася у Києві 24–26 листопада 2006 р.: *Европа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії* / Упор. О. Гнатюк, А. Мокроусов. К., 2009.

⁴⁷ Детальний аналіз цього видання див.: Стемпнік А. *Україна, Литва і Білорусь в «Історичних зошитах» (1962–1991) // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам* / Переклад з польської Н. Гончаренко, Т. Довжок, О. Лазаренко, Л. Ніколаєнко. К., 2007. С. 88–106.

⁴⁸ Її матеріали опубл.: *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical, and Cultural Traditions in East Central Europe* / Ed. J. Kłoczowski, J. Pelenski, M. Radwan, J. Skarbek, S. Wyleżek. Lublin-Rome, 1994.

⁴⁹ Kłoczowski J. *Wprowadzenie: Unia Lubelska – nowe perspektywy i spójrzenia // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*. S. 9.

⁵⁰ Повна назва нарису така: Kamiński Sulima A. *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów, 1507–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura*. Lublin, 2000. Певні застереження щодо цієї праці див. у рецензії Наталі Яковенко (УГО. Вип. 7. К., 2002. С. 11–26), а гостре неприйняття – в монографії Даніеля Бовуа: Бовуа Д. *Російська влада та польська шляхта в Україні, 1793–1830* / Перекл. З. Борисюк. Львів, 2007. С. 33–65 (оригінал цієї книжки вийшов друком у Парижі 2003 р.).

⁵¹ Łowmiański H. *Uwagi w sprawie podłożu społecznego i gospodarczego Unii Jagiellońskiej // Idem. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Poznań, 1983. S. 454.

⁵² Tazbir J. *Unia Lubelska z perspektywy dnia dzisiejszego // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*. S. 126, 129.

⁵³ Serczyk Wł. A. *Historia Ukrainy*. Wyd. 2 poprawione i rozszerzone. Wrocław etc., 1990. S. 66.

⁵⁴ Mazur K. *W stronę integracji z Koroną*. S. 33–36.

⁵⁵ Augustyniak U. *Historia Polski, 1572–1785*. Warszawa, 2008. S. 911.

⁵⁶ Ibidem. S. 40–41.

⁵⁷ Ibidem. S. 41–42.

⁵⁸ Szporluk R. *Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford, 2000. P. 367–368.

⁵⁹ Костомаров Н. И. *Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Його ж. Исторические произведения. Автобиография*. К., 1989. С. 403.

⁶⁰ Антонович В. Б. *Исследование о гайдамачестве // Його ж. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. К., 1995. С. 372.

⁶¹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 6. К., 1995. С. 287; Т. 7. К., 1995. С. 2.

⁶² Костомаров Н. И. *Южная Русь в конце XVI века* // Його ж. Исторические произведения. С. 116.

⁶³ Цит. за: Филюшкин А. «Другая Русь» в русской историографии // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo «Dalybos»* / Red. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008. Р. 96.

⁶⁴ Огляд суджень проаналізовано у передмові Василя Ульяновского «Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина)» до перевидання праць історика: Антонович В. Б. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. С. 28–33, 56–58.

⁶⁵ Антонович В. Б. *Моя сповідь*. С. 89.

⁶⁶ Костомаров Н. И. *Южная Русь в конце XVI века* // Його ж. Исторические произведения. С. 108; Антонович В. Б. *Очерк отношений польского государства к православию и Православной Церкви* // Його ж. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. С. 461.

⁶⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 4. С. 349–417.

⁶⁸ Там само. Т. 4. С. 219; Т. 9, ч. 1. С. 498.

⁶⁹ Найповнішу на сьогодні бібліографію праць про Грушевського див.: Plokhy S. *Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto, 2005. Р. 546–588.

⁷⁰ Гелнер Е. *Нації та націоналізм. Націоналізм* / Перекл. Г. Касьянов. К., 2003. С. 204.

⁷¹ Plokhy S. *Ukraine and Russia: Representation of the Past*. Toronto, 2008. Р. 81.

⁷² Пор.: Plokhy S. *Unmaking Imperial Russia*. Р. 182–192.

⁷³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1. С. 19.

⁷⁴ Там само. Т. 7. С. 472.

⁷⁵ Там само. Т. 4. С. 4.

⁷⁶ Там само. Т. 7. С. VII.

⁷⁷ Там само. С. 414–415.

⁷⁸ Там само. Т. 4. С. 398, 408, 495.

⁷⁹ Там само. Т. 5. С. 26.

⁸⁰ Там само. Т. 6. С. 140.

⁸¹ Цит. за перевиданням: Грушевский М. С. *Очерк истории украинского народа*. К., 1991. С. 115, 116, 118.

⁸² Цит. за перевиданням: Дорошенко Д. *Нарис історії України*. Т. 1: *До половини XVII століття*. К., 1992. С. 110–111, 138–139.

⁸³ Ульяновський В. *Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета* // Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Т. 1: *До середини XVII століття*. К., 1992. С. XLVIII–XLIX.

⁸⁴ Полонська-Василенко Н. *Історія України*. С. 343–344.

⁸⁵ Цит. за третім виданням праці, що побачило світ напередодні арешту історика: Яворський М. *Історія України в стислому нарисі*. К., 1929. С. 45–46.

⁸⁶ Про обставини появи цього нарису ширше див.: Єкельчик С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* / Перекл. М. Климчук, Х. Чушак. К., 2008. С. 54–61.

⁸⁷ Юшков Л., Славін Л., Гуслистий К. *Історія України*. Т. 1. Уфа, 1943. С. 183–185.

⁸⁸ Єкельчик С. *Імперія пам'яті*. С. 256–258.

⁸⁹ *Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)*. К., 1954. С. 6.

⁹⁰ *История Украинской ССР. Т. 2: Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (вторая половина XIII – первая половина XVII в.)*. К., 1982. С. 226.

⁹¹ Там само. С. 234–235.

⁹² Там само. С. 228, 233, 234, 265.

⁹³ Цит. за однотомним (третім) виданням праці: *Історія України* / Ред. В. А. Смолій. Вид. З доп. К., 2002. С. 6, 81–82.

⁹⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1993. С. 26.

⁹⁵ Пор.: *Історія України* / Ред. Ю. Зайцев. Вид. З доп. Львів, 2002. С. 114.

⁹⁶ *Історія української культури. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття* / Ред. Я. Д. Ісаєвич. К., 2001. С. 479–481.

⁹⁷ Русина О. В. *Україна під татарами і Литвою*. К., 1998. С. 199, 204 (серія «Україна крізь віки», т. 6).

⁹⁸ Там само. С. 202.

⁹⁹ Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. С. 195–201.

¹⁰⁰ Горобець В. *Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни*. К., 2009. С. 50–62.

¹⁰¹ Там само. С. 62.

¹⁰² Чехович В. А. *Люблінська унія* // Юридична енциклопедія. Т. 3. К., 2001. С. 535–536.

¹⁰³ Про метанаукові причини, які її обплутують у сюжетах взаємин з історичними сусідами, див. детальніше: Яковенко Н. *Польща і поляки в шкільних підручниках історії, або Відлуння давнього і недавнього минулого* // Її ж. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* К., 2002. С. 366–379; Її ж. *Академічний підручник: канон і новація* // Критика. 2007, ч. 7–8. С. 10–13; Її ж. «Образ себе» – «образ іншого» у шкільних підручниках з

історії // Шкільна історія очима істориків-науковців. Мат-ли Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. К., 2008. С. 119–127; Її ж. «Нормалізація історії» // «Український тиждень». 2008, № 21 (30). С. 14–19; Її ж. Проти стереотипів. Візія історії в шкільних та академічних підручниках // Європа: минуле і майбутнє. С. 203–214.

¹⁰⁴ Бойко О. Д. *Історія України*. Навчальний посібник. Вид. 2. К., 2001. С. 102–105.